

PAUS GREGORIUS II EN KONING LIUTPRAND:

DE PERIODE 722-731 IN ITALIË VANUIT TWEE PERSPECTIEVEN

BACHELORSRIPTIE

INHOUD

Introductie.....	2
Onrust in Italië: 722-731.....	4
Pauselijk perspectief.....	7
Het Nieuwe Israël.....	8
De Romeinse Kerk en paus.....	10
De Longobardische bedreiging.....	12
Terug naar de periode 722-731.....	14
Longobardisch perspectief.....	17
De koning van Italië.....	17
Benevento en Spoleto.....	21
Longobardisch geloof.....	23
Terug naar de periode 722-731.....	25
Conclusie.....	27
Bibliografie.....	30
Gedrukte bronnen.....	30
Literatuur.....	30

INTRODUCTIE

De eerste helft van de achtste eeuw was een belangrijke periode in de ontwikkeling van de christelijke samenleving in het Westen en in het Oosten. Justinianus had in de zesde eeuw geprobeerd om het Romeinse Rijk te herstellen, maar slaagde hier niet in. De Longobarden trokken namelijk rond het jaar 568 Italië binnen en vestigden zich in Noord- en Centraal-Italië. Toch hield Byzantium enkele gebieden onder controle, met als belangrijkste gebieden Rome en het exarchaat Ravenna. Deze politiek-geografische situatie bleef tot op zekere hoogte hetzelfde tot de achtste eeuw; het exarchaat Ravenna was het centrum van de Byzantijnse macht, in Rome was de belangrijkste gezagdrager de paus, en het hof van het Longobardische koninkrijk had zich gevestigd in Pavia.

Tijdens het pontificaat van Gregorius II (715-731) en het koningschap van Liutprand (712-744) lijkt deze situatie echter drastisch te veranderen. In de periode 722-731 vonden enkele gebeurtenissen plaats die de religieuze en politieke structuur op zijn kop zette. Paus Gregorius II gaf leiding aan de machtigste instantie in Italië en protesteerde tegen de belastinghervormingen en het iconoclastische beleid van keizer Leo III (r. 717-741). Liutprand zag de machtsverhoudingen in Italië veranderen, moest partij kiezen en wist zijn koninkrijk verder uit te breiden. Na deze periode lijkt de macht van Byzantium in Italië sterk te zijn afgenomen en werd het Longobardische koninkrijk een geduchte speler op het Italiaanse toneel.

Over de ontwikkelingen in Centraal-Italië in de achtste eeuw is al veel geschreven, maar dit geschiedt doorgaans vanuit het perspectief van één partij, met name dat van de pausen. De standaard overzichtswerken zoals Hodgkins *Italy and her Invaders volume VI en VII* (1995) en Duchesne's *Beginnings of the temporal sovereignty of the popes* (1908) focussen zich op de pauselijke afscheiding van Byzantium en de nieuwe alliantie met de Franken. Het pauselijk perspectief kan ingedeeld worden in twee categorieën. Aan de ene kant heb je historici die zich focussen op de ideologische ontwikkelingen en aan de andere kant heb je historici die zich richten op economische en politieke aspecten. In David Harry Millers *The Roman Revolution of the eight century: a study of the ideological background of the papal separation from Byzantium and alliance with the Franks* (1974) wordt de ideologische revolutie van de achtste eeuw benadrukt. Het pausdom had een ideologie ontwikkeld waarin het imperium en de Kerk werden verenigd, maar doordat Gregorius II een opstand in gang zette, scheidden het pausdom en Rome zich af van Byzantium. Een ander boek dat het ideologische aspect benadrukt is *The popes and the papacy in the Early Middle Ages* (1979) van Jeffrey Richards. Hij concludeert, in tegenstelling tot Miller, dat Gregorius II loyaal was aan het Byzantium en niet bewust een opstand ontketende, omdat afstand nemen van het principe van de vereniging van Romanitas en Christianitas voor Gregorius II ondenkbaar was.

Tomas F. X. Noble laat de ideologische benadering los en beargumenteert in zijn boek *The Republic of St. Peter: The birth of the Papal State 680-825* (1984) dat vanaf de laatste jaren van de zevende eeuw een reeks van resolute en gelijkgestemde pausen, in overleg met de lokale Romeinse adel, Centraal-Italië opzettelijk van het Byzantijnse Rijk vrijmaakten en de regio omvormden tot een staat. Waar David Harry Miller de eerste stappen van Italiaanse afscheiding van Byzantium benadert vanuit ideologische ontwikkelingen, beschrijft Noble een economisch en politiek handelende paus. Binnen de ideologische school bestond al enige discussie over de daden van Gregorius II. Miller ziet Gregorius als een revolutionair die brak met Byzantium, terwijl Richards beweert dat hij trouw bleef aan het imperium. Noble wijst beide beweringen af en oppert dat Gregorius niet trouw bleef aan Byzantium vanwege het idee van *Romanitas* en *Christianitas*, maar om zichzelf en Italië te beschermen tegen de Longobarden. Gregorius II was geen revolutionair en ook niet loyaal aan Byzantium, maar iemand die zo goed mogelijk Italië en de pauselijke belangen probeerde te beschermen.

Het Longobardische perspectief is in het moderne debat minder vertegenwoordigd dan het pauselijk perspectief. In de hierboven omschreven werken wordt de rol van de Longobarden wel aangehaald, maar altijd in het teken van pauselijke ontwikkelingen. Jan T. Hallenbecks *Pavia and Rome: The Lombard Monarchy and the Papacy in the Eighth Century* (1982) geeft de Longobarden eindelijk een eigen stem en beschrijft de ontwikkelingen in de achtste eeuw vanuit Longobardisch oogpunt. Hallenbeck beschrijft dat Liutprand niet geïnteresseerd was in het veroveren van Rome, maar één Longobardische koninkrijk in Italië wilde creëren door de autonome Longobardische hertogdommen Benevento en Spoleto te onderwerpen aan de Kroon. Toen Gregorius protesteerde tegen het beleid van Byzantium riep Liutprand zich uit tot beschermer van de paus. Dit moet volgens Hallenbeck niet slechts gezien worden als mogelijkheid voor de koning om zijn gebied uit te breiden. Liutprand wilde daadwerkelijk een goede relatie met de paus ontwikkelen, Rome met rust laten en Gregorius had dan ook niets te vrezen.

Zoals hierboven blijkt, wordt de periode 722-731 voornamelijk beschreven vanuit pauselijk perspectief of Longobardisch perspectief. Het wordt echter hoog tijd dat deze perspectieven gecombineerd worden. Elk verhaal heeft namelijk twee kanten. De periode 722-731 is uitermate complex en een volledig beeld creëren is daarom belangrijk om het handelen van paus Gregorius II en koning Liutprand te begrijpen. Had Gregorius II bijvoorbeeld iets te vrezen van de Longobarden of speelden andere ontwikkelingen ook een rol in zijn beleid? Was Liutprand oprecht een bondgenoot van Gregorius II of zit hier meer achter? Wat voor motieven beïnvloedden het handelen van koning Liutprand en paus Gregorius II in de periode 722-731? Het is lastig om de bewegingsredenen van deze personen te achterhalen, maar door een grondige analyse kan er wel degelijk een theorie uiteen worden gezet.

In het volgende hoofdstuk zal allereerst een overzicht worden gegeven van de periode 722-731. Wat gebeurde er in deze periode waardoor de politieke en economische situatie in Italië veranderde? Vervolgens zal deze periode benaderd worden vanuit Pauselijk perspectief en daarna het Longobardisch perspectief. Lang voordat de turbulente achtste eeuw aanbrak, waren al ontwikkelingen gaande die de gebeurtenissen in de periode 731-722 niet alleen beïnvloedden, maar ook begrijpelijk maken. Om die reden wordt niet alleen aandacht geschonken aan de achtste eeuw, maar ook aan de eeuwen daarvoor. In de conclusie zal vervolgens een korte samenvatting worden gegeven, met daarin de belangrijkste bevindingen.

ONRUST IN ITALIË: 722-731

De gebeurtenissen tussen 722-731 in Centraal-Italië volgden elkaar in rap tempo op. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste momenten in chronologische volgorde uiteengezet. De belangrijkste, vaak zelfs de enige bron die Italië beschrijft in deze periode is de *Liber Pontificalis*.¹ Dit neemt echter niet weg dat deze bron tendentius is. Over de auteurs is weinig bekend, maar dat ze politiek gezien trouw waren aan de Kerk en aan het beleid van de paus, staat vast. De meeste auteurs begonnen aan het werk terwijl de regerende paus nog in leven was. De schrijvers waren dus getuigen van de gebeurtenissen die zij opschreven. Toch was dit boek in constante staat van vernieuwing. In de loop der tijd werden beschrijvingen toegevoegd, verwijderd en aangepast. Bovendien was het perspectief van de auteurs zeer smal. De pauselijke historici beschreven een verhaal van onderdrukking en dat wat niet binnen dit thema paste bleef onvermeld. Het is algemeen geaccepteerd dat de paus zich in de achtste eeuw vrijmaakte van Byzantium en de auteurs van de *Liber Pontificalis* begonnen dit te rechtvaardigen. Zo wordt Byzantium slechts omschreven als een moordlustig imperium dat de paus misbruikte. Het grootste probleem is echter dat de chronologische volgorde van gebeurtenissen moeilijk is vast te stellen en daarnaast zijn motivaties en intenties van deelnemers moeilijk te ontcijferen.²

Een andere belangrijke bron is de *Geschiedenis van de Longobarden* van Paulus Diaconus.³ Paulus was geboren in Friuli, een streek aan de noordkust van de Adriatische Zee, rond het jaar 725. Hij vertrok in 744 naar Pavia, waar hij onderricht kreeg van de grammaticus Flavianus. In 749 trok hij zich terug als monnik in Monte Cassino, maar bleef goede contacten onderhouden met het koningshof van Pavia. In het midden van de jaren zeventig kwam Paulus in contact met Karel de Grote en van 784 tot 787 verbleef hij aan het Frankische hof. In 784 keerde Paulus terug naar Monte Cassino, waar hij in 789 of 799 stierf. In deze periode scheef hij zijn laatste en tevens grootste werk, de *Historia Langobardorum*. Ook deze bron is echter problematisch. In dit werk kan men vraagtekens zetten bij de

¹ *The lives of the eighth-century popes (Liber Pontificalis)*, vert. Raymond Davis (Liverpool, 2007).

² Thomas F. X. Noble, 'A new look at the "Liber Pontificalis"', *Archivum Historiae Pontificiae* 23 (1985), 347-358.

³ Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, vert. Ted Meijer en Fik Meijer (Amsterdam, 1999).

gebruikte chronologie en zijn motieven en intenties zijn lastig te achterhalen. Paulus lijkt met name geïnteresseerd te zijn in de invloed van Rome en het christendom op zijn Longobardische voorouders. Hoewel het werk van Paulus dus een christelijke interpretatie is van de Longobardische geschiedenis, hebben historici dankzij zijn werk wel meer informatie over het verleden, die anders verloren was gegaan.⁴ Hetzelfde geldt voor de *Liber Pontificalis*. Wanneer men onderzoek doet naar Italië in de achtste eeuw, kan men niet om deze twee bronnen heen.

De turbulente periode van 722-731 wordt ingeleid met het belastingdecreet van keizer Leo III, dat werd uitgevaardigd rond het jaar 722.⁵ De belastingverhoging werd geheven op al het land, waaronder dat van het pausdom. Gregorius II weigerde dit echter te betalen en Byzantium startte een offensief. Paulus (r. 725-727) werd door Leo III, waarschijnlijk in 725, als exarch naar Italië gestuurd om de rebellie van Gregorius te straffen en hem, als we de *Liber Pontificalis* mogen geloven, te doden.⁶ Paulus schraapte zijn troepen bijeen en zette koers naar Rome. Daar eenmaal aangekomen stonden de Romeinen, de Longobarden uit Spoleto en Longobarden uit andere gebieden echter klaar om de paus te beschermen.⁷ Paulus werd gedwongen terug te keren naar het exarchaat Ravenna en, zover bekend, zijn de belastingen nooit betaald.

Gedurende een korte tijdspanne was het rustig in Italië, maar daar kwam in 726-727 snel verandering in. In 726 of 727 initieerde Leo III het iconoclasmie in Byzantium met een formeel besluit tegen het aanbidden van afbeeldingen.⁸ In Constantinopel dwong Leo III zijn bevolking om zich te ontdoen van alle beeltenissen van de Verlosser, van zijn heilige moeder en van alle heiligen die in hun bereik waren. Mensen die hiervoor terugdeinsden werden, aldus Paulus Diaconus, onthoofd en anderen werden gestraft met het verlies van een lichaamsdeel.⁹ Dat deze episode zo gewelddadig en rigoureuus was valt te betwijfelen; het Byzantijnse iconoclasmie kende wellicht een langzamer en kleinschaliger start dan Paulus Diaconus ons doet geloven.¹⁰ Gregorius II werd desondanks geacht het besluit van Leo III na te leven, wanneer hij de gratie van de keizer wilde ontvangen. Mocht hij echter het voorbeeld niet volgen, dan zou hij uit zijn ambt worden ontheven. Ondanks dit dreigement wees de paus de doctrine van de keizer af en bestempelde het als ketterij. In de *Liber Pontificalis* staat dat de paus zich bewapende tegen de keizer alsof hij zich bewapende tegen een vijand en dat hij alle

⁴ Walter Goffart, *The narrators of Barbarian history (A.D. 550-800)* (New Jersey, 1988), 329-349.

⁵ Hier volg ik de chronologie van André Guillou, *Régionalisme et indépendance dans l'Empire byzantin au VIIe siècle : l'exemple de l'exarchat et de la pentapole d'Italie*, par André Guillou (Rome, 1969), 218-219. en Thomas F.X. Noble, *The republic of St. Peter: the birth of the Papal State, 680-825* (Philadelphia, 1984), 28-29. Voor een andere chronologie zie: David Harry Miller, 'The Roman revolution of the eighth century: a study of the ideological background of the papal separation from Byzantium and alliance with the Franks', *Mediaeval Studies* 36 (1974), 79-133.

⁶ *The lives of the eighth-century popes*, 10-11.

⁷ Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, 181. De *Liber Pontificalis* geeft geen duidelijk beeld waar deze Longobarden vandaan komen. Paulus Diaconus schrijft dat deze uit Toscane komen.

⁸ Anastos Milton, 'Leo III's edict against the images in the year 726-27 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730', *Byzantinische Forschungen* 3 (1968), 5-41.

⁹ Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, 182.

¹⁰ Thomas F. X. Noble, *Images, Iconoclasm, and the Carolingians* (Philadelphia, 2009), 58-61.

christenen van over de hele wereld opriep om hetzelfde te doen tegen de goddeloosheid die was ontstaan.¹¹

Paus Gregorius II stond niet alleen. De militaire aristocratie van Ravenna, de Venetiaanse gewesten en de Pentapolis begonnen zich in 727 te verzetten tegen het iconoclasmie en verkondigden dat zij de paus te allen tijden wilden beschermen tegen de exarch en zijn handlangers.¹² In heel Italië begonnen Italianen met het kiezen van hun eigen hertogen en overwogen zelfs een nieuwe keizer aan te stellen. Gregorius hield de verkiezing van een keizer echter tegen en hoopte Leo op andere gedachten te brengen. De positie van Gregorius in Italië was niet onomstreden. Exhilaratus, de hertog van Campania, en zijn zoon Hadrianus probeerden mensen over te halen om Leo III te gehoorzamen en Gregorius te vermoorden. Beiden werden echter vermoord door de Romeinen en het plan mislukte. In Ravenna ontstond nog een schermutseling tussen pauselijke en keizerlijke sympathisanten, waarin de exarch Paulus om het leven kwam.¹³ De greep van Byzantium op Italië werd zwakker, zelfs in Ravenna, Venetië en Pentapolis, waar haar macht voorheen het grootst was.

Ook de Longobardische koning Liutprand riep zichzelf uit tot beschermer van de paus. In Emilia, een regio in het noordwesten van het exarchaat Ravenna, gaven veel steden zich over aan de Longobardische koning. Zijn koninkrijk werd nog verder uitgebreid nadat Liutprand Osimo, de meest zuidelijke plaats in het hertogdom Pentapolis, aan zijn bezit toevoegde. Euty chius (r. 728-752), de nieuwe exarch, gestuurd door Byzantium om het gefaalde plan van Paulus voort te zetten, probeerde Liutprand met geschenken over te halen om de alliantie met de paus te breken. De koning en de paus waren echter “verenigd als broeders”.¹⁴ Ongestoord kon Liutprand zijn rijk uitbreiden ten koste van Byzantium, totdat hij Sutri, een *castellum* op de grens tussen Romeins en Lombardisch grondgebieden, binnenviel. Op aandringen van Gregorius II, die Liutprand vele geschenken aanbood, werd het gebied na 140 dagen uiteindelijk overgedragen aan de paus.¹⁵ Hoewel de positie van Gregorius niet serieus werd bedreigd, smeedde hij een alliantie met de hertogen van Spoleto en Benevento, een logische stap aangezien zij de paus ook hadden beschermd tegen de moordlustige plannen van de exarch Paulus.¹⁶

De strijd was nog niet gestreden. In de nasleep van de Sutri-affaire ontstond een verrassende diplomatieke overeenkomst tussen Euty chius en Liutprand in 728. Over dit bondgenootschap is weinig bekend, maar het lijkt door Euty chius in gang te zijn gezet. Afgesproken werd dat Liutprand de exarch zou helpen in zijn strijd tegen Gregorius II en in ruil hiervoor zou Euty chius de koning helpen om Spoleto en Benevento te onderwerpen. Liutprand was weliswaar koning van de Longobarden, maar in de praktijk handelden Spoleto en Benevento autonoom. Kort nadat het pact tussen de Liutprand en

¹¹ *The lives of the eighth-century popes*, 10-11.

¹² Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, 182.

¹³ *The lives of the eighth-century popes*, 11-12.

¹⁴ *Ibidem*, 13.

¹⁵ Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, 182; *The lives of the eighth-century popes*, 13-14.

¹⁶ Noble, *The Republic of St. Peter*, 34.

Eutychius was gesloten, vielen de koning en de exarch echter Spoleto binnen en brachten Transamund, de hertog van Spoleto, in het gareel. De hertog zweerde trouw aan Liutprand en aan de autonomie van Spoleto leek een einde te zijn gekomen. Romuald, de hertog van Benevento, volgde het voorbeeld van Transamund en ook hij legde een eed af. Nadat Spoleto en Benevento aan het Longobardische koninkrijk waren onderworpen, marcheerde Liutprand, wellicht vergezeld door Eutychius, Campus Neronis, een vlakte gelegen tussen het Vaticaan, de Monte Mario en de Tiber, binnen. Wat precies werd besproken is onduidelijk. De *Liber Pontificalis* impliceert dat Liutprand overweldigd was door de aanwezigheid en retorische vaardigheden van de paus en zichzelf aan Gregorius onderwierp door verschillende koninklijke symbolen op de confessio van de St. Peter te plaatsen. Liutprand, op zijn beurt, haalde Gregorius en Eutychius over om harmonieus samen te leven. Vervolgens vertrok Liutprand, terwijl Eutychius met Gregorius meeding naar Rome.¹⁷ Na een onstuimige periode leek de rust in Italië weer te zijn teruggekeerd.

In 731 overleed Gregorius en in de laatste jaren van zijn leven was het relatief rustig in Italië. De vrede tussen Liutprand, Gregorius en Eutychius hield stand. De paus en de exarch werkten zelfs samen om de valse keizer Tiberius te bestrijden. Heden ten dage kunnen we stellen dat de rust in Italië slechts tijdelijk was. Het Longobardische koninkrijk viel uiteindelijk ten prooi aan de Franken in 774, de Byzantijnse machtsgreep in Italië naderde zijn eind en de Pauselijke Staat ontstond. De gebeurtenissen in de periode 722-731 speelden hierin een belangrijk rol. Onder het koningschap van Liutprand was de monarchie sterker dan ooit, ontstond één centraal Longobardisch koninkrijk en was de monarchie een geduchte speler in Italië. Onder het pontificaat van Gregorius zette het pausdom de eerste stappen richting een nieuwe ideologie en politiek dat steeds meer gericht was op het Westen in plaats van het Oosten. Om deze snelle en ingewikkelde geschiedenis beter te begrijpen wordt in de volgende hoofdstukken gezocht naar de achterliggende ontwikkelingen die invloed hebben gehad op deze periode.

PAUSELIJK PERSPECTIEF

Tijdens het pontificaat van Gregorius II ontstond een complexe situatie in Italië. Zijn relatie met keizer Leo III en koning Liutprand kwam op verschillende momenten onder druk te staan. Meerdere keren werden aanslagen op zijn leven beraamd, kwam Gregorius voor moeilijke beslissingen te staan en keek hij toe hoe het Longobardische koninkrijk zich uitbreidde in Italië. Om het handelen van de paus in de periode 722-731 beter te begrijpen, moet de situatie waarin Gregorius verkeerde verder worden uitgediept. Het Byzantijns imperium was meer dan alleen de machthebber in Italië, de pauselijke macht in Rome was sterk toegenomen en de Longobarden werden als een grote bedreiging gezien.

¹⁷ *The lives of the eighth-century popes*, 15.

Drie belangrijke ontwikkelingen speelden met name een grote rol: de ideologie van het Nieuwe Israël, de Romanisering van de paus en de angst voor de Longobarden.

HET NIEUWE ISRAËL

Al vanaf de tweede eeuw begonnen christenen na te denken over de rol van het imperium binnen de Kerk. Het Romeinse Rijk werd door velen gezien als een unie van beschaafde volkeren die samenleefden in vrede en rust. Door de vroege christenen werd dan ook al snel de verbintenis gelegd tussen de kerkelijke oecumenische missie en de imperiale oecumenische missie. Het besef ontstond dat het Romeinse Rijk ingezet kon worden om de christelijke gemeenschap te vergroten.¹⁸ Christenen ontwikkelden vervolgens al snel het verlangen naar een imperiale bekering.¹⁹

In de vierde eeuw ontstond vervolgens een ideologie waarin *christianitas* en *romanitas* met elkaar werden verbonden. Het christelijk Romeinse Rijk, *Sancta Respublica*, representeert een fusie van twee verschillende sferen, die in tijden van harmonie elkaar konden versterken en verenigen, maar ook voor conflicten konden zorgen.²⁰ De christelijke Kerk zag zichzelf als het Nieuwe Israël, het nieuwe uitverkoren volk van God, en het Romeinse Rijk werd geïncorporeerd binnen dit Nieuwe Verbond.²¹ De christelijke samenleving en het Romeinse Rijk werden één en het imperium kreeg dus een tweeledig karakter. Allereerst was er een aardse samenleving, maar daarnaast bestond nog een bovennatuurlijke entiteit. Het aardse, seculiere rijk was een weerspiegeling van het bovennatuurlijke Koninkrijk van God.²² God had dus niet alleen de Kerk verheven tot het Nieuwe Israël, maar ook het imperium hiervan onderdeel gemaakt.

Wanneer het imperium een aardse weerspiegeling is van het Koninkrijk van God, wat betekent dit dan voor de keizer? De rol van de keizer binnen de Kerk werd met dezelfde ideologie benaderd en had tot gevolg dat de keizer werd gezien als de plaatsvervanger van God op aarde. Deze ideologie werd reeds onder het keizerschap van Constantijn (r. 280-337) in gang gezet. Constantijn liet zich op munten afbeelden met het monogram van Christus op zijn helm en een scepter met een kruis in zijn hand. Hiermee maakte hij voor iedereen duidelijk dat God de schenker was van zijn macht en dat de christelijke keizer diende als vertegenwoordiger van God op aarde.²³ Constantijn was de nieuwe Mozes die de christenen uit een tijdperk van vervolgingen naar een tijdperk van zegeningen leidde.²⁴

¹⁸ David Harry Miller, 'The Roman revolution of the eighth century: a study of the ideological background of the papal separation from Byzantium and alliance with the Franks', *Mediaeval Studies* 36 (1974), 79-133, alhier 81-82.

¹⁹ Robert Grant, *Augustus to Constantine: The rise and triumph of christianity in the Roman world* (New York, 2004), 93-96.

²⁰ Jeffrey Richards, *The popes and the papacy in the Early Middle Ages: 476-752* (Londen, 1979).

²¹ George Johnston, 'The church and Israel: continuity and discontinuity in the New Testament doctrine of the church', *The Journal of Religion* 34:1 (1954), 26-36.

²² Miller, 'The Roman revolution', 81-82.

²³ Charles Odahl, 'God and Constantine: divine sanction for imperial rule in the first christian emperor's early letters and art', *The Catholic Historical Review* 81:3 (1995), 327-352, alhier: 349.

²⁴ Miller, 'The Roman revolution', 84.

Voor de paus was de vereniging tussen het imperium en de Kerk een gevolg van goddelijke interventie, waarin het imperium gefuseerd werd met de Kerk om het functioneren van de Kerk in de wereld te vergemakkelijken. Volgens de christelijk Romeinse koningschapstheorie, ontwikkeld in de periode van Constantijn, was de keizer verantwoording verschuldigd aan God voor het geestelijke en lichamelijke welzijn van zijn onderdanen. Het was zijn plicht om de eenheid en zuiverheid van het christelijk geloof te handhaven. Het was echter niet zijn plicht om de christelijke doctrine te definiëren. Op het concilie van Nicea zei Constantijn dan ook het volgende: ‘U bent de bisschop voor de interne kerkzaken; ik ben de bisschop voor de externe kerkzaken.’²⁵ Een concreet voorbeeld van deze samenwerking kan men vinden bij de grote concilies. De keizer riep deze kerkvergaderingen vaak bijeen en functioneerde soms als voorzitter, maar de doctrine werd door de bisschoppen bepaald. De rol van de keizer was het handhaven van de gevestigde doctrine, het uitroeien van de ketterij en het bewaren van de eenheid. Deze harmonie en samenwerking was het cement van dit ideaal.²⁶

Zolang de keizer en de paus de arbeidsverdeling respecteerden, bleef de samenwerking bestaan. In de vijfde en zesde eeuw bemoeiden opeenvolgende keizers zich echter met kerkelijke doctrines zonder een concilie te raadplegen. Keizer Zeno (r. 474-491) vaardigde bijvoorbeeld in 482 een edict genaamd *Henotikon* uit. Dit decreet stelde het geloof van het gehele imperium vast, terwijl het volledig gebaseerd was op zijn eigen gezag. De christelijke doctrine werd hier gedefinieerd door de keizer en niet door de Kerk.²⁷ Hiermee werd de Constantijnse regeling ondermijnd; de keizer, die voor eenheid binnen het christelijk geloof moest zorgen, stapte buiten zijn boekje en probeerde de eenheid te bewerkstelligen door uitspraken te doen over de kerkelijke doctrine. Hoewel de pausen de gemeenschappelijke identificatie van de Kerk en het imperium accepteerden, konden zij, met name de Romeinse pausen, deze ontwikkeling niet accepteren. De pausen kwamen met compenserende ideeën waardoor hun leiderschapspositie binnen de Kerk opnieuw werd opgeëist. De centrale strekking van deze ideeën is dat het imperium het doel van de Kerk diende.²⁸ De pausen probeerden echter niet de relatie te herdefiniëren, maar wilden terugkeren naar de oorspronkelijke overeenkomst. De St. Petrus doctrine van paus Leo I (r. 440-461) is een goed voorbeeld waarbij de paus door middel van een doctrine zijn dominante positie binnen de Kerk poogt te verwerven. Petrus had, volgens Leo, de krachten van Jezus mogen ontvangen en deze kon hij doorgeven aan zijn opvolger. Aangezien de paus van Rome geen andere paus opvolgde, maar St. Petrus, werd deze kracht aan hem doorgegeven.²⁹ De paus was dus Gods vertegenwoordiger op aarde en net zoals Petrus de eerste was onder de apostelen,

²⁵ Eusebius, *Life of Constantine*, vert. Averil Cameron en Stuart G. Hall (Oxford, 1999), 161.

²⁶ Richards, *The popes and the papacy*, 14-15.

²⁷ Walter Ullmann, *A short history of the papacy in the Middle Ages* (New York, 2004), 29-31.

²⁸ Miller, ‘The Roman revolution’, 85.

²⁹ Walter Ullmann, ‘Leo I and the theme of papal primacy’, *Journal of Theological Studies* 11:1 (1960), 25-51.

was de paus de eerste onder de bisschoppen.³⁰ De paus claimt zijn dominante positie in de Kerken de keizer, wiens macht weliswaar door God was geschonken, diende het werk van de Kerk te bevorderen.

Ongeacht de meningsverschillen over het geloof tussen de paus en de keizer, bleef de paus hem trouw. Zo maakte paus Gregorius I (r. 540-604) in zijn handboek voor bisschoppen, de *Regula Pastoralis*, duidelijk dat een wereldlijk heerser, hoe slecht hij ook is, gehoorzaamd moest worden. Wanneer je hem niet zal gehoorzamen, verstoort je namelijk de aardse structuur die door God is gecreëerd.³¹ Het pausdom bleef zich echter verder ontwikkelen en haar macht in Rome en in het Westen nam toe. St. Petrus verving Caesar geleidelijk als hoofd van de wereldlijke macht. Byzantium bleek niet in staat Rome te beschermen en de paus werd de leider van de Latijnsprekende Italianen. Het was de paus die hen in onderhoud voorzag en bescherming bood tegen de Longobarden. Het concept van de *Sancta Respublica* kon echter niet zomaar worden verlaten, want het was de fundamentele basis van het pausdom. De enige mogelijke oplossing voor Rome was het Westen volledig omarmen, het verbond met het Oosten breken en de ideologie te hervormen. Gregorius II kon dus, ondanks zijn meningsverschillen met Leo III, moeilijk zichzelf afscheiden van het Byzantijnse Rijk, omdat nog geen alternatief beschikbaar was. Tijdens het pontificaat van Stefanus II (r. 752-757), werd de ideologie echter aangepast. De gemeenschappelijke identificatie van het imperium met de christelijke samenleving naderde zijn conclusie. De pausen waren het al lang eens over het gegeven dat de Kerk superieur was aan de staat; de vereniging van beide sferen diende het doel van de Kerk. Dat de Kerk vervolgens leiding nam over de staat was dus een logische volgende stap. Byzantium werd niet langer gezien als het Nieuwe Israël, terwijl de onderdanen van St. Petrus nog steeds het uitverkoren volk waren.³² Wel volgde een nieuwe alliantie met een andere staat, namelijk die van de Franken. De republiek van St. Petrus was het Nieuwe Israël, de Longobarden vertegenwoordigden het kwaad en de Franken waren de militaire helden van Israël.³³

DE ROMEINSE KERK EN PAUS

In 552 werd Rome heroverd op de Ostrogoten en onder het keizerschap van Justinianus werd de eenheid in de Romeinse wereld hersteld. Na een decennium van oorlogsvoering was Rome echter een schim van zijn vroegere grootsheid. De grootste stad die de wereld destijds kende, bestond nu nog maar uit ongeveer 50.000 inwoners. Het was een stad gelegen aan de rand van het Byzantijnse Rijk en werd bestuurd vanuit een stad die meer dan 2250 kilometer van Rome was gevestigd. Na de plaag van 543 en de hervatting van de oorlog met Perzië werd Rome aan zijn lot overgelaten. Rome moest zich

³⁰ Miller, 'The Roman revolution', 86.

³¹ Richards, *The popes and the papacy*, 16.

³² Miller, 'The Roman revolution', 94-125.

³³ Mary Garrison, 'The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne', in: Yitzhak Hen en Matthew Innes (red.), *The use of the past in the Early Middle Ages* (Cambridge, 2000), 114-161.

zo goed mogelijk verdedigen in een regio gekenmerkt door tientallen jaren van oorlog.³⁴ In deze situatie en onder het pontificaat van Gregorius I (r. 540-604) werd de Kerk vormgegeven tot de facto de belangrijkste machthebber in Italië.³⁵

In de zesde eeuw was de Kerk de enige efficiënte, economische, sociale en politieke organisatie in Rome. De Kerk was verantwoordelijk voor het welzijn van de bevolking van Rome en niet het Byzantijnse Rijk.³⁶ Byzantium beschikte niet over voldoende middelen. De senatoriale families waren grotendeels verdwenen, hadden hun bezittingen gedoneerd aan de Romeinse Kerk en de senaat kon door Justinianus niet worden hersteld. Door de invasie van de Longobarden in Italië werd Rome overspoeld door vluchtelingen en de Kerk was de enige instantie die capabel was om met dit probleem om te gaan. Niet alleen vluchtelingen, maar ook weduwes, minderjarigen en gevangenen vielen onder de zorg van de Kerk. Toen de Longobarden voor de muren van Rome stonden, was het de paus die de veiligheid van Rome en zijn inwoners bewaakte.³⁷ Ook werden de kerkelijke rechtbanken steeds groter. Onder het pontificaat van Gregorius I deed de kerkelijke rechtbank niet slechts uitspraken over geschillen tussen geestelijken onderling, maar ook tussen leken en geestelijken.³⁸ Van openbare spektakels tot stedelijke voorzieningen en veiligheid, de Kerk nam verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte en het welzijn van de inwoners van Rome.

Buiten het gegeven dat de Kerk de meest ontwikkelde organisatie was in Rome, bezat zij ook de meeste grond. In Italië zelf bezat de Kerk vele landgoederen, zoals in Napels, Ravenna en Sicilië, maar ook buiten Italië, in Gallië en Noord-Afrika, hadden ze patrimonium. Deze bezittingen moeten enorm veel waarde hebben gehad, maar de precieze inkomsten zijn moeilijk te achterhalen.³⁹ In de achtste eeuw wordt echter door Theophanes beschreven dat het patrimonium in Sicilië en Calabria alleen al ongeveer drie en een halve talenten, ongeveer 185 kilogram goud, per jaar opleverde.⁴⁰ Sommige van deze patrimonium waren direct in handen van de Kerk en andere werden verhuurd aan lokale kerken, officieren van het keizerlijke bestuur, stadsambtenaren en hun weduwen.

Gregorius I en zijn opvolgers beschouwden deze patrimonium als een kapitaalverzekering voor de armen. De inkomsten die uit deze gebieden werden gegenereerd, werden gebruikt om de seculiere verantwoordelijkheden van de paus te bekostigen. Op deze manier kon de paus zorgen voor de inwoners van Rome, subsidies betalen aan de keizerlijke troepen en de veiligheid van Rome van de Longobarden afkopen.⁴¹ De relatie tussen de paus en de inwoners van Rome werd versterkt; vele

³⁴ Grant, *Augustus to Constantine*, 190.

³⁵ Peter Llewellyn, *Rome in the Dark Ages* (Londen, 1996), 107.

³⁶ Richard Krautheimer, *Rome, profile of a city, 312-1308* (Princeton, 1980), 70.

³⁷ Llewellyn, *Rome in the Dark Ages*, 95-97.

³⁸ Noble, *The Republic of St. Peter*, 9-10.

³⁹ Edward Spearing, *The patrimony of the Roman church in the time of Gregory the Great* (Cambridge, 1918), 8-20.

⁴⁰ Theophanes, *The chronicle of Theophanes: anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, vert. Harry Turtledove (Pennsylvania, 1982), 101.

⁴¹ Llewellyn, *Rome in the Dark Ages*, 105-106.

mensen werden door de Kerk gevoed en vele mensen woonden en werkten op grondgebied van de paus. De inwoners van de patrimonia betaalden zowel belasting aan de Kerk als aan de keizer. De Italiaanse plattenlandbewoners konden hoogstwaarschijnlijk de vertegenwoordigers van de paus en de keizer niet van elkaar onderscheiden en beiden werden evenzeer gehaat, maar in de loop van de zevende eeuw pleitten pausen bij de keizer echter voor belastingverlaging voor de inwoners van de patrimonia, wat het onderscheid wellicht zou hebben verduidelijkt.⁴²

De Kerk raakte betrokken bij het sociale, economische en politieke beleid van Italië en hoewel het pauselijk bestuur tijdens het pontificaat van Gregorius I reeds groot was, was het tijdens de achtste eeuw in omvang verdubbeld.⁴³ Aan het einde van de zevende eeuw vond echter ook nog een belangrijke ontwikkeling plaats die laat zien dat de paus steeds meer verbonden raakte met Rome. Waar Justinianus (r. 527-565) en Constans II (r. 641 tot 668) alles sterk onder controle wilden houden, werd het beleid versoepeld onder Constantine IV (r. 668-685). Vanaf dat moment waren de bestuurlijke kwaliteiten belangrijker dan de geestelijke kwaliteiten. Iemand werd pas paus wanneer de keizer hem goed kende en uitgebreid had gescreend. De paus moest het keizerlijk bewind accepteren, net als keizerlijke ambtenaren een aanstellingstoelage betalen, en een financiële bijdrage leveren voor het leger en de te bewaren vrede. Constantinopel diende geïnformeerd te worden wanneer de pauselijke positie vrij was en moest toestemming verlenen om de positie te vullen. De kandidaat behoorde vervolgens ook goedgekeurd te worden; een onderhandelingsproces dat maanden kon duren. Rond circa 680 vond er echter een omslag plaats. Zo werden pastorale kwaliteiten plots meer benadrukt en werd de keuze gemaakt door de Romeinen, met goedkeuring van de exarch, maar zonder dat de paus een aanstellingsbelasting hoefde te betalen. Verder duurde het proces nu geen zes maanden maar zes weken en zetelde de paus zich binnen de muren van Rome, in het Lateraans paleis, en niet in de Vaticaanse basiliek.⁴⁴ Naast het gegeven dat de bevoegdheden en taken van de Kerk in Rome toegenomen waren, werd de paus ook steeds meer een Romeinse paus.

DE LONGOBARDISCHE BEDREIGING

De Romeinse Kerk werd gedurende de zesde eeuw de belangrijkste instantie in Rome. Zij was uitgegroeid tot de grootste grondbezitter in Italië en nam de zorgen van de inwoners van Rome op zich. Tijdens dit proces was Rome weer onderdeel geworden van het imperium, een ontwikkeling die door veel Romeinen werd toegejuicht.⁴⁵ De vrede die werd bewerkstelligd na de Gotische Oorlogen in

⁴² Noble, *The Republic of St. Peter*, 10-12.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Peter Llewellyn, 'The popes and the constitution in the eighth century', *The English Historical Review* 101:398 (1986), 42-67, alhier: 42-46.

⁴⁵ Andrew J. Ekonomou, *Byzantine Rome and the Greek popes: eastern influences on Rome and the papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752, Parts 590-752* (New York, 2007), 3-4.

552 duurde echter minder dan twintig jaar. Rond het jaar 568 trok de Longobardische koning Alboin met zijn gehele volk over de Alpen richting Italië.⁴⁶

De Romeinen leken verrast door de Longobardische invasie en konden maar weinig weerstand bieden. De Longobarden trokken van Pannonië naar Veneto en tegelijkertijd marcheerden zij richting het centrum van het Italiaanse schiereiland. De militaire inspanningen van het Byzantijnse Rijk bleken niet effectief genoeg om de oprukkende Longobarden een halt toe te roepen. In het jaar 575 of 576 stuurde keizer Justinus II een leger, onder leiding van Baduarius, om de Longobarden een halt toe te roepen, maar dit eindigde in een vernederende nederlaag.⁴⁷ Ongeveer tien jaar nadat de Longobardische invasie was begonnen, werd de verovering uitgebreid naar Toscane, waardoor de stad Rome werd bedreigd. De keizerlijke gebieden raakten versplinterd en de communicatie tussen Rome en het exarchaat raakte in verval.⁴⁸

De autoriteit van de Romeinse Kerk werd in het Westen erkend.⁴⁹ Dit was mede te danken aan de St. Petrus doctrine en de autoriteit die de stad Rome nog altijd had. Wanneer de Longobarden Italië zouden veroveren, bestond de kans dat de paus zijn universele invloed kwijtraakte. Nu de Longobarden steeds dichterbij Rome kwamen, ontstond de angst dat de paus van Rome slechts een verheerlijkte Longobardische bisschop zou worden. Tijdens het pontificaat van Gregorius I bereikte het Longobardische gevaar zijn hoogtepunt. Rome stond onder directe bedreiging van hertog Ariulf (r. 592–602) van Spoleto in 592 en het daaropvolgende jaar van koning Agilulf (r. 590-616). Steden werden verwoest, kerkschatten werden geplunderd en monniken werden uit hun kloosters verdreven. Logischerwijs was Gregorius niet erg gesteld op de Longobarden. ‘Voor mijn zonden ben ik een bisschop van de Longobarden geworden in plaats van de Romeinen’, beklagde Gregorius.⁵⁰ Hij gaf de voorkeur aan een dode Longobard, zelfs wanneer deze bekeerd was.⁵¹ Het is aannemelijk dat Gregorius neerkeek op de Longobarden en hen zag als een barbaars volk dat streed tegen het beschaafde Rome.

Uiteindelijk was het de paus, in de persoon van Gregorius I, die Rome wist te redden. Het imperium had niet de middelen om dit te doen en de paus had zijn autoriteit reeds gevestigd binnen de Romeinse samenleving. De redding van Rome werd niet bereikt door militaire middelen, maar door omkoping en diplomatie. Het beleg van Rome door Agilulf werd beëindigd toen een verdrag werd gesloten met Gregorius I, nadat hij de koning afgekocht had met geld uit zijn eigen schatkist. Dit verdrag werd echter niet erkend door de exarch Romanus (r. 589-596). Nadat Romanus stierf in 496

⁴⁶ Paulus Diaconus, *Geschiedenis van de Langobarden*, 60-62.

⁴⁷ Ludo Moritz Hartmann, ‘Italy under the Lombards’, in: Henry Gwatkin en James Whitney (red.), *Cambridge Medieval History Volume 2* (New York, 1913), 194-221.

⁴⁸ Neil Christie, *The Lombards: the ancient Longobards* (Oxford, 1990), 83.

⁴⁹ Ullmann, *A short history of the papacy*, 18.

⁵⁰ Gregorius I, *brief aan John* (no. 1.30, February 59), In *The Letters of Gregory the Great*, trans. John R.C. Martyn (Toronto: 2004), 150.

⁵¹ Robert Austin Markus, *Gregory the Great and his world* (Cambridge, 1997), 99-101.

werd op aandringen van de paus de onderhandelingen voortgezet en rond het jaar 598 werd een status quo bereikt.⁵² Gregorius heeft zich met vastberadenheid verzet tegen de Longobarden. Kort nadat het weer ingebed was binnen het imperium, dreigde de eenwording opnieuw te worden verbroken. Omdat het imperium niet over de middelen beschikte, nam het pausdom de bescherming van de imperiale gebieden over. Men kan er bovendien van uitgaan dat de pausen gemotiveerd werden door een superioriteitsgevoel ten opzichte van de barbaarse Longobarden. Vanaf het einde van de zesde eeuw beseftte elke paus dat hij gevaarlijk dichtbij was om slechts een ándere Lombardische bisschop te worden.⁵³

TERUG NAAR DE PERIODE 722-731

Alle drie de thema's die hierboven staan beschreven zijn weer terug te zien in de periode 722-731. De pauselijke ideologie van het Nieuwe Israël was tijdens het pontificaat van Gregorius II nog steeds sterk aanwezig. Verder was de macht van het pausdom en de romanisering van de paus alleen maar toegenomen. De paus en de Longobarden gingen de afgelopen jaren in relatieve vrede met elkaar om, maar de pauselijke angst voor het Longobardische koninkrijk zal in deze periode weer toenemen. Hoewel Miller beweert dat Gregorius II brak met de vereniging van kerk en imperium, zal blijken dat dit niet het geval was.⁵⁴ Ook bleef de paus niet slechts trouw aan Byzantium vanwege de angst voor de Longobarden, zoals Noble oppert, maar ook vanwege het Nieuwe Israël.⁵⁵ Dit ideologisch concept was echter niet zo statisch zoals Richards beweert en in deze periode werden de eerste stappen gezet naar een nieuwe invulling.⁵⁶

Nadat keizer Leo III de Arabieren had verslagen in 718, verschoof zijn aandacht weer richting het Italiaanse schiereiland. De nieuwe belastingen, die Leo rond 723 invoerde waren bedoeld om Italië meer te laten bijdragen aan zijn eigen verdediging, maar paus Gregorius II weigerde echter te betalen. Was deze actie van Gregorius gebaseerd op politieke of economische redenen?⁵⁷ Zoals we reeds hebben gezien had het Pausdom zich in de voorafgaande jaren ontwikkeld tot de grootste landeigenaar in Italië, waardoor de rekening vooral bij de paus kwam te liggen.⁵⁸ Ook hebben we gezien dat de inkomsten die werden gegenereerd uit de pauselijke bezittingen werden gebruikt om de imperiale tekortkomingen in Italië te compenseren. Ongetwijfeld had een verhoging van de belasting dus invloed op het pauselijke financiële beleid en zou faillissement een mogelijk gevolg zijn.⁵⁹ Bovendien was de paus steeds meer verbonden geraakt met Rome. Hoewel Liutprand vanaf de jaren 720 weer druk uitoefende op de imperiale gebieden in Italië en Byzantium opnieuw een offensief probeerde te

⁵² Richards, *The popes and the papacy*, 172-173.

⁵³ Ekonomou, *Byzantine Rome and the Greek popes*, 159.

⁵⁴ Miller, 'The Roman revolution', 106.

⁵⁵ Noble, *The Republic of St. Peter*, 33.

⁵⁶ Richards, *The popes and the papacy*, 232.

⁵⁷ Voor een meer politieke interpretatie zie: Noble, *The Republic of St. Peter*, 28.

⁵⁸ Spearing, *The patrimony of the Roman church*, 8-20.

⁵⁹ Richards, *The popes and the papacy*, 217-218.

initiëren, probeerde Gregorius II, net als Gregorius I, via diplomatie de rust te bewaren. Bijdragen aan een nieuwe oorlog in Italië was voor de paus geen optie.⁶⁰

Het bezwaar van Gregorius II tegen de belastinghervorming van Leo III werd door de bevolking beschouwd als een signaal en ook zij weigerde vervolgens te betalen. Vanaf de zevende eeuw, zoals we hebben gezien, pleitten pausen bij de keizer voor belastingverlaging voor de inwoners van de patrimonia, wat kenbaar maakt dat onder de bevolking reeds enige onvrede bestond over het belastingstelsel van het imperium. Aangezien de Kerk de machtigste instantie was in Centraal-Italië werd de paus door de rebellen gezien als leider.⁶¹ De reactie van Gregorius excelleerde dus in een rebellie en Leo III werd gedwongen om in te grijpen. Aangezien de paus als leider werd beschouwd, kon Leo III het gedrag van Gregorius niet tolereren. Paulus, de exarch van Ravenna, stuurde een expeditie naar Rome om de paus, als we Paulus Diaconus moeten geloven, te vermoorden. Romeinen weten samen met Longobarden uit Spoleto en waarschijnlijk tevens Benevento de plannen van Paulus echter te dwarsbomen.⁶² Aangezien de bevolking van Centraal-Italië al langer ontevreden was over de belastingheffing en de paus sterk verbonden was met Rome, is het een logisch gevolg dat zij de kant van de Kerk in plaats van het imperium kozen.

Voor zover bekend werden de belastingen nooit betaald en voor twee jaar leek de storm in Italië te zijn gaan liggen. In het jaar 726 of 727 paktten zich echter weer donkere wolken samen boven het schiereiland. Leo III initieerde in het iconoclasme en Gregorius werd geacht dit dogma te volgen, maar dit ging tegen de ideologie van de paus in. Het imperium diende in het Nieuwe Israël de functies van de Kerk in de wereld te vergemakkelijken. De keizer diende het doel van de Kerk; niet de keizer, maar de paus ging over de geloofsleer.⁶³ Logischerwijs verzette de paus zich dus tegen het iconoclasme, net zoals de pausen voor Gregorius II zich verzetten tegen inmenging van de keizer. De militaire aristocratie van Ravenna, de Venetiaanse gewesten en de Pentapolis verklaarden dat zij de paus te alle tijden zouden beschermen. In heel Italië begonnen Italianen met het kiezen van hun eigen hertogen en overwogen zelfs een nieuwe keizer aan te stellen. Gregorius hield de verkiezing tegen en probeerde Leo op andere gedachten te brengen. Gregorius was aan één kant slim genoeg om te beseffen dat de anarchie, die onvermijdelijk zou ontstaan, geen aantrekkelijk alternatief was voor de huidige situatie in Italië. Als de optand verder zou escaleren, zouden alleen de Longobarden ervan profiteren.⁶⁴ Aan de andere kant was de paus de enige in Italië die loyaal bleef aan de keizer. Hij

⁶⁰ Miller, 'The Roman revolution', 86.

⁶¹ Ibidem, 102.

⁶² In het hoofdstuk 'Benevento en Spoleto' zien wij dat Benevento een lange autonome traditie heeft. Paulus Diaconus benoemt slechts expliciet de Longobarden uit Spoleto en een andere groepering zonder naam. Aangezien de traditie van Benevento is het aannemelijk dat zij de andere groep Longobarden waren. Zie ook: Noble, *The Republic of St. Peter*, 29.

⁶³ Miller, 'The Roman revolution', 81-84.

⁶⁴ Noble, *The Republic of St. Peter*, 32.

dulde geen revolutie tegen de legitieme wereldlijk heerser van het Nieuwe Israël, dat door god was gecreëerd.⁶⁵

De bevolking was wellicht klaar voor een revolutie, maar Gregorius was dat niet. De ontwikkelingen die volgden nadat Gregorius het iconoclasme verwierp, laten zien dat ook in de achtste eeuw het idee van de *Sancta Respublica* van belang was. Men zou zelfs kunnen beargumenteren dat de paus meer loyaal was aan de keizer en minder geneigd was om gebeurtenissen te laten escaleren. De verklaring hiervoor is dat Liutprand zichzelf ook had uitgeroepen tot beschermer van de paus en onder deze noemer vele gebieden wist te veroveren. Vanaf de periode van Gregorius I hadden de pausen een angst ontwikkeld om slechts een Longobardische bisschop te worden en de machtsuitbreiding van de Longobarden werd hierdoor met argwaan aanschouwd.⁶⁶ De Kerk had het aardse, seculiere rijk nodig om het pausdom te beschermen. De rol van de christelijke keizer was het promoten van het christendom en te waken over de Kerk. Wanneer de keizer echter een ketter zou worden, betekende dit dat hij zijn taak niet kon uitvoeren.⁶⁷ Dit verklaart de inspanning van Gregorius II, en later Gregorius III, om Leo III terug te brengen naar het ware geloof. Met de Longobardische dreiging en geen alternatieve ideologie, werd Gregorius gedwongen om trouw te blijven aan het imperium.

Toch werden onder het pontificaat van Gregorius stappen gezet in de ontwikkeling van een nieuwe ideologie. Nadat Liutprand in 727 Sutri had veroverd en later doneerde aan de paus, werd het pauselijk in plaats van imperiaal bezit. De macht van de paus in Rome was sinds de periode van Gregorius I sterk gegroeid. De paus nam nu ook de leiding over een Italiaanse politieke entiteit, het hertogdom Rome.⁶⁸ Een afscheiding van Byzantium was echter nog ver in het verschiet. Verder sloot Gregorius een alliantie met de Benevento en Spoleto.⁶⁹ Deze hertogdommen dienden de paus te beschermen tegen de exarch Eutychius en Liutprand. Eutychius diende de plannen van de voormalige exarch Paulus voort te zetten en Liutprand kwam gevaarlijk dichtbij Rome toen hij Sutri veroverde. Gregorius was wellicht op zoek naar een nieuwe beschermer, maar dit liep tot niks uit omdat Liutprand de autonome hertogdommen wist te incorporeren in zijn koninkrijk. De paus ontwikkelde zich naast geestelijk leider tot wereldlijk leider van het Nieuwe Israël.

De diplomatieke en politieke vaardigheden van het pausdom kwamen opnieuw naar voren tijdens de onderhandeling met Liutprand en Eutychius in Campus Neronis in 728. Wat er precies werd besproken is niet duidelijk, maar waarschijnlijk wees Gregorius Eutychius op het verbond van Nieuw Israël en probeerde Gregorius II, net zoals Gregorius I, een diplomatieke oplossing te vinden.⁷⁰ Na de

⁶⁵ Richards, *The popes and the papacy*, 220.

⁶⁶ Thomas Hodgkin, *Italy and her invaders volume VI: the Lombard Kingdom, 600-744* (Oxford, 1895), 450.

⁶⁷ Miller, 'The Roman revolution', 110.

⁶⁸ Hallenbeck, *Pavia and Rome*, 27.

⁶⁹ Noble, *The Republic of St. Peter*, 34-35.

⁷⁰ Richards, *The popes and the papacy*, 221.

onderhandelingen leek de relatie met het imperium verbeterd te zijn en de paus en de exarch werkten zelfs samen om de valse keizer Tiberius te bestrijden.

Het pausdom heeft zich tussen de vierde en achtste eeuw ontwikkeld tot beschermer van de inwoners van het hertogdom Rome. Bovendien was het de meest ontwikkelde en machtigste instantie van dit gebied. Waarschijnlijk initieerde de paus niet bewust een rebellie tegen het imperium, maar maakte hij bezwaar tegen de belastinghervorming van Leo III vanuit zijn nieuwe taakomschrijving en de financiële situatie van de Kerk. Dat Gregorius II het iconoclastische beleid van Leo III niet accepteerde is geen verrassing en past volledig binnen het pauselijk beleid zoals dat al onder Gregorius I opgesteld was. Meerdere malen heeft de keizer geprobeerd zich te mengen in geloofszaken, waarna de paus protesteerde. De algehele malaise die na de reactie van Gregorius plaatsvond, laat zien dat de paus worstelde met zijn politieke en ideologische taken. Deze periode liet echter des te meer zien dat het pausdom het idee van het Nieuwe Israël nodig had. De poging van Gregorius om Leo III terug te brengen naar het ware geloof moet echter niet slechts geïnterpreteerd worden als een kreet om hulp. De unie van beide sferen was afkomstig van God en zolang er geen alternatief was, bleef Byzantium onderdeel van het Nieuwe Israël. Gregorius was geen revolutionair, hij probeerde zo goed mogelijk met de complexe situatie om te gaan. De bevolking was misschien klaar voor een revolutie, maar het pausdom nog niet.

LONGOBARDISCH PERSPECTIEF

Onder de regeringsperiode van Liutprand (712-744) nam de invloed van het Longobardische koninkrijk in Italië toe. Hij riep zichzelf uit tot beschermer van de paus, breidde zijn rijk uit door veroveringen en sloot een alliantie met de exarch Eutychius. Wanneer men deze gebeurtenissen analyseert zonder dit in een bredere historische context te plaatsen, kunnen de beslissingen van Liutprand niet worden begrepen. De geschiedenis van de Longobarden kan hiervoor handvatten bieden. Drie belangrijke ontwikkelingen spelen met name een grote rol: het Longobardische streven naar een sterk koningschap, de onafhankelijkheid van Spoleto en Benevento en de bekering tot het katholieke geloof.

DE KONING VAN ITALIË

Onder leiding van Alboin (r. 560/5-572) vielen de Longobarden in 568 Italië binnen. De Italiaanse verovering was dus een koninklijke onderneming, maar het koningschap en zijn macht was allesbehalve een onbetwistbaar gegeven. Het eerste wat de Longobarden veroverden was het forum Julii, het toekomstige centrum van het hertogdom Friuli.⁷¹ Hier benoemde Alboin zijn neef en militair

⁷¹ Jan T. Hallenbeck, *Pavia and Rome: the Lombard monarchy and the papacy in the eighth century* (Philadelphia, 1982), 5-6.

bevelhebber Gisulf als hertog en gaf hem te taak om de grenzen aan de rand van de Alpen te verdedigen. Gestaag zette de verovering voort en marcheerden de Longobarden richting het westen. Het leger van Alboin veroverde Vicenza en Verona en in september 569 Milaan, de voormalige keizerlijke hoofdstad. De meeste weerstand ondervonden de Longobarden bij de verovering van Pavia, die maar liefst drie jaar duurde. De Byzantijnse weerstand moest zich echter concentreren op te veel fronten, waardoor Albion zijn aanwezigheid in Italië kon versterken door een continu proces van veroveringen en het oprichten van hertogdommen.⁷² Aangezien de koning zich met name richtte op de oorlog, ontwikkelden deze hertogdommen zich als onafhankelijke besturen. De militaire macht van de Longobardische koning viel niet te betwisten, maar politieke cohesie en een centraal bestuur waren afwezig vanaf het moment dat de Longobarden Italië binnentrokken.

De zwakke positie van het koningschap werd duidelijk toen in 572 Alboin werd vermoord en in 574 zijn opvolger Cleph. De daaropvolgende tien jaar werden geen nieuwe koningen aangewezen en werden de Longobardische gebieden bestuurd door hertogen. Deze periode staat in de boeken bekend als het *interregnum*. Paulus Diaconus geeft aan dat er vijfendertig hertogen waren, maar hij noemt er slechts vijf: Zaban in Pavia, Wallari in Bergamo, Alichis in Brescia, Ewin in Trento en Gisulf in Cividale.⁷³ Hieraan kunnen met zekerheid Turijn, Spoleto en Benevento toegevoegd worden, maar over de anderen kan slechts gespeculeerd worden.⁷⁴ In 584 werd uiteindelijk een nieuwe koning, Authari, aangesteld. Het idee dat de hertogen gezamenlijk de monarchie herstelden als gevolg van de toenemende dreiging van Byzantium en de Franken, was voor een lange periode dominant in de wetenschap.⁷⁵ Fabbro Eduardo laat echter zien dat het herstel van de Longobardische monarchie niet werd geopperd door de Longobardische hertogen, maar door de Frankische koning Guntram (r. 561-592) die de hertogen toestemming gaf om een koning te kiezen. Guntram vertrouwde op een samenwerking met twaalf hertogen en niet op algemene steun, zoals de eerste theorie beweert, wat de weerstand tegen het koningschap van andere hertogen verklaart.⁷⁶ Het koningschap werd in 584 hersteld, maar van een sterke positie was geen sprake. Vanaf de aanstelling van Authari (r. 584-590) probeerden de koningen hun positie te versterken. Koning Agilulf (r.590-616) en Rothari (r. 636-652) zijn hiervan de meest sprekende voorbeelden en in de achtste eeuw kan hier Liutprand aan toegevoegd worden.

Agilulf werd in 590 de opvolger van Authari en vanaf zijn aanstelling begonnen de Longobarden een steviger gevoel van politieke cohesie te ontwikkelen.⁷⁷ Hij kon de gecentraliseerde macht van de Longobardische staat versterken door twee ontwikkelingen. Allereerst raakten de

⁷² Christie, *The Lombards*, 73-79.

⁷³ Paulus Diaconus, *Geschiedenis van de Langobarden*, 72.

⁷⁴ Chris Wickham, *Early medieval Italy: central power and local society, 400-1000* (Londen, 1981), 31.

⁷⁵ Zie: Wickham, *Early Medieval Italy*, 32.

⁷⁶ Eduardo Fabbro, 'Society and warfare in Lombard Italy, c. 568-652' (onuitgegeven dissertatie, University of Toronto, 2015).

⁷⁷ Wickham, *Early medieval Italy*, 33.

Franken, die voorheen een bedreiging vormden, verwickeld in een burgeroorlog. Ten tweede raakte Byzantium vermoeid. Militaire middelen werden ingezet tegen de Slaven en de Avaren in de Balkan.⁷⁸ In de periode van Agilulf spiegelde het Longobardische koningschap zich aan Romeinse organisaties, zoals de Kerk, die al hiërarchisch gestructureerd was.⁷⁹ Het idee dat de hertogen ondergeschikt dienden te zijn aan de koning weerspiegelde de Romeinse constitutionele patronen, waar alle macht in de staat afgeleid is van de soeverein. De acties van Agilulf dienden één en hetzelfde doel: het creëren van een koningschap gebaseerd op militaire en politieke dominantie van de Longobardische koning, gecombineerd met Romeinse administratieve tradities.⁸⁰

In de beginjaren van het koningschap van Agilulf ging hij de strijd aan met rebbeleerende hertogen. Zo kwamen Gaidolf, hertog van het eiland Sint-Julianus, en Ulfari, hertog van Treviso, in opstand tegen de koning, maar Agilulf gebruikte zijn militaire macht om hen terug in het gareel te brengen en in 603 werd zelfs het machtige hertogdom Friuli onderworpen aan de macht van de monarchie.⁸¹ Vervolgens was het beleid van Agilulf gericht op het portretteren van zijn positie als heerser en niet slechts als militair leider binnen de traditionele taal. Het Romeinse karakter van de monarchie kon worden teruggeleid tot het koningschap van Authari. Volgens Paulus Diaconus was hij de eerste die de titel *Flavius* gebruikte.⁸² De titel is niet slechts een verwijzing naar de Romeinse traditie, maar ook naar Theoderic en het vorig verenigd bestuur van Italië.⁸³ Tijdens de doop van Adalood, de zoon van Agilulf, in 603 droeg de koning een kroon met de tekst *rex totius Italiae*.⁸⁴ Deze term komt alleen voor bij Agilulf en is zeer bijzonder. Hij portretteert zichzelf hier niet als de koning van de Longobarden, zoals de andere Longobardische koningen, maar als koning van Italië.⁸⁵

De regeringsperiode van Agilulf wordt getypeerd door de vestiging van het Longobardische koningschap in Italië. Hij brak met opstandige hertogen en legitimeerde zijn gezag in Italië. Hoewel de hertogen in het zuiden van Italië grotendeels autonoom bleven, erkenden alle noordelijke hertogen zijn suprematie en de basis van een stabiel Longobardisch koningschap was gevestigd. De volgende koning die de cohesie en monarchale macht in het Longobardische koninkrijk wist te vergroten was Rothari, die in 606 als koning werd verkozen. Ook in deze periode was sprake van veel

⁷⁸ Fabbro, 'Society and warfare', 148-149.

⁷⁹ Giovanni Tabacco, *The struggle for power in medieval Italy: structures of political rule* (Cambridge, 1989), 99-108.

⁸⁰ Paolo Delogu, 'Kingship and the shaping of the Lombard body politic', in: Giorgio Ausenda, Paolo Delogu, en Chris Wickham (red.), *The Langobards before the Frankish conquest* (Woodbridge, 2009), 251-288, alhier 254.

⁸¹ Paulus Diaconus, *Geschiedenis van de Langobarden*, 105-112.

⁸² Ibidem, 86.

⁸³ Fabbro, 'Society and warfare', 153.

⁸⁴ De kroon is helaas niet overgeleverd en er bestaat discussie over zijn bestaan. Voor een overzicht van argumenten zie: Christina La Rocca en Stefano Gasparri, 'Forging an early medieval royal couple: Agilulf, Theodelinda and the 'Lombard treasure'', in: Walter Pohl en Mathias Mehofer (red.), *Archeology of Identity – Archäologie der Identität* (Wenen, 2010), 269-287.

⁸⁵ Fabbro, 'Society and warfare', 154-155.

bewegingsruimte voor de Longobarden. Het Frankische rijk moest, onder het regime van Dagobert, een nederlaag van de Wenden verwerken en de Byzantijnen focusten zich op de Arabische dreiging.⁸⁶

De belangrijkste bijdrage van Rothari was de *Edictum Rothari*, de eerste schriftelijke verzameling van het Longobardische recht. Dit edict kan geïnterpreteerd worden als een poging om de koninklijke macht en Longobardische eenwording te versterken. Het edict bevat verschillende wetten die de positie van de koning legitimeren. De eerste regel die wordt omschreven gaf de koning bijvoorbeeld het recht om mensen die samenzweren tegen de koning te doden en hun eigendommen te confisqueren.⁸⁷ Ook had de koning een monopolie op het slaan van munten, een privilege dat uiteindelijk bijdroeg aan de legitimatie en vertoning van de koninklijke macht.⁸⁸

Ook legitimeerde Rothari zijn koningschap door zich te focussen op de Longobardische traditie. Zo gebruikt Rothari in de proloog niet de titel *rex totius Italiae*, maar *rex gentis Langobardorum*, koning van de Longobarden. Ook claimt hij dat dit edict gebaseerd is op oude Longobardische wetten die via orale tradities zijn overgeleverd.⁸⁹ Door zich te focussen op traditie, probeerde Rothari nationale eenwording te bewerkstelligen en zijn eigen positie te legitimeren. Niet moet worden gedacht dat Rothari met zijn edict de Longobarden wilde distantiëren van de Romeinen. Lang werd gedacht dat het Italiaans-Longobardische koninkrijk gebaseerd was op principe van *gens Langobardorum*, de Germaanse Longobardische stam. De etnische term was echter een gevolg van de *ius*, het politieke systeem waar mensen onder leefden. De Longobarden in Italië eisten dat al hun bondgenoten instemden met de Longobardische *ius* en dus Longobarden werden.⁹⁰ De Longobardische traditie werd ingezet om eenheid en solidariteit te creëren. De koning nam het welzijn van zijn volk op zich en als tegenprestatie verwachtte de koning gehoorzaamheid van zijn onderdanen en hun solidariteit in tijden van oorlog.⁹¹ We zullen zien dat ook Liutprand zich de koning van de Longobardische *gens* noemde en een beroep op de Longobardische traditie deed om zijn wetgeving en positie te versterken. De *gens* is echter geen statisch gegeven en omvat ook Romeinen.

De voorbeelden van Agilulf en Rothari laten zien dat de Longobardische koning vanaf 590 zijn positie wist te versterken. Tegelijkertijd toont het aan dat het koningschap werd ondermijnd door de hertogen. Na Agilulf erkenden de noordelijke hertogen het koninklijk gezag, maar in het zuiden was zijn macht beperkt. Vooral de hertogdommen Benevento en Spoleto ontwikkelden zich als autonome gebieden, maar de aspiratie van de monarchie om een Longobardisch Italiaans koninkrijk te

⁸⁶ Fabbro, 'Society and warfare', 170.

⁸⁷ *The Lombard laws*, vert. Katherine Fischer Drew, Inl. Edward Peters (Pennsylvania, 1985), 53.

⁸⁸ *Ibidem*, 100.

⁸⁹ *Ibidem*, 39.

⁹⁰ Dick Harrison, *The early state and the towns: forms of integration in Lombard Italy ad 568-774* (Lund, 1993), 41-50.

⁹¹ Delogu, 'Kingship and the shaping', 256-260.

bewerkstelligen verdween niet. Het was deze spanning die ten grondslag lag aan de politiek van Liutprand in de achtste eeuw.⁹²

BENEVENTO EN SPOLETO

De machtigste Longobardische hertogdommen in het zuiden van Italië waren Benevento en Spoleto en ondanks de vele inspanningen van de monarchie ontwikkelden deze gebieden zich tot autonome regio's. Beide hertogdommen lagen op strategische plaatsen. Benevento lag nabij de Via Appia en de Via Traiana en zodra de Longobarden Spoleto hadden onderworpen, hadden zij ook controle over de Via Flaminia, de weg die Rome met Ravenna verbond.⁹³ In de late zesde eeuw probeerde Byzantium Longobardische hertogen en militairen om te kopen, om zo meer weerstand te kunnen bieden tegen de invasie. Succesvol persuadeerden ze enige hertogen en soldaten, maar uiteindelijk resulteerde dit beleid in een ingewikkeld spel van alliantiewisselingen. Zotto (r. 571-591), de eerste hertog van Benevento, en Faroald (r. 570-591), de eerste hertog van Spoleto, waren Longobardische ex-keizerlijke officieren.⁹⁴ Hoewel de Longobardische invasie van Italië een initiatief was van de koning, waren de veroveringen en stichtingen van de hertogdommen Benevento en Spoleto zelfstandige ondernemingen.

De oprichting en ontwikkeling van beide hertogdommen in deze periode wordt begrijpelijk wanneer men kijkt naar de omstandigheden in Italië. Het begin van de regeringsperiodes van Zotto en Faroald werd namelijk gekenmerkt door de afwezigheid van een koning. Zoals eerder vermeld werden namelijk geen koningen aangesteld vanaf 574 tot 584.⁹⁵ Zotto en Faroald stichtten niet alleen het hertogdom zonder koninklijk overleg, maar ontwikkelden al snel een traditie van autonomie. Zelfs wanneer de monarchie was hersteld, lanceerden zij op eigen initiatief aanvallen naar nabij gelegen plaatsen. In het jaar 590 vielen soldaten van Zotto bijvoorbeeld Atina binnen waarbij de bisschop Felix als martelaar de dood vond. Rond diezelfde tijd viel Zotto het klooster, gesticht door Benedictus, in Monte Cassio aan, waarbij alle waardevolle spullen werden geroofd.⁹⁶

Ondanks de onafhankelijkheid die beide hertogen genoten, wisten zij geen opvolger aan te stellen. Zotto overleed in 591 en in deze periode zat Agilulf op de troon. Om de macht van de hertogen in te perken, bemoeide hij zich met de benoeming van nieuwe hertogen en Arichis (r. 591-641) werd door de koning als nieuwe hertog benoemd.⁹⁷ In 591 overleed ook Faroald en Ariulf (r. 591-602) werd door Agilulf als nieuwe hertog aangesteld. Ondanks dat deze nieuwe generatie hertogen waren

⁹² Noble, *The Republic of St. Peter*, 24-25.

⁹³ Hodgkin, *Italy and her invaders*, 69-91.

⁹⁴ Christie, *The Lombards*, 88-89.

⁹⁵ Roger Collins, *Early Medieval Europe, 300-1000* (New York, 2010), 206.

⁹⁶ Hodgkin, *Italy and her invaders*, 74-75.

⁹⁷ Paulus Diaconus, *Geschiedenis van de Langobarden*, 110.

benoemd door de koning, laat hun politiek zien dat de hertogdommen niet aan het koningschap waren onderworpen.⁹⁸

In de periode van Arichis begon men vanuit Pavia, de stad waar de monarchie was gezeteld, met reorganisatie om het koningschap te versterken. Ferdinand Hirsch beargumenteert dat Agilulf de mogelijkheid had om de afhankelijkheid van Benevento ten opzichte van de monarchie te versterken, maar hier niet in slaagde. Waar in andere hertogdommen *gastolds*, koninklijke ambtenaren, werden aangesteld om de macht van de monarchie in hertogdommen te versterken, werden deze ambtenaren in Benevento en Spoleto aangesteld door de hertog.⁹⁹ De vraag is of de onafhankelijkheid van Benevento daadwerkelijk werd verkleind wanneer de *gastolds* wel door de koning werden benoemd. Wat in ieder geval wel duidelijk is, is dat Arichis verder bouwde aan een autonoom hertogdom. De koning bezat geen gebied nabij Benevento, er waren geen ambtenaren die verantwoording verschuldigd waren aan de koning en na zijn regeringsperiode slaagde de hertog erin om een opvolger aan te stellen zonder tussenkomst van de Longobardische koning. In de praktijk was Arichis dus een onafhankelijke soeverein. Eigenhandig voerde hij oorlog met Napels en Rome en de Longobardische monarch Agilulf kon zelfs alleen een vrede bewerkstelligen met het imperium toen Arichis hiermee instemde.¹⁰⁰

Ook de hertog van Spoleto, Ariulf, bleef onafhankelijk van de koning. Hij voerde op eigen initiatief oorlog met Rome en onderhandelde zelfs met Gregorius I over vrede. In 592 plunderde Ariulf het platteland nabij Rome. Omdat paus Gregorius I geen toekomst zag in oorlogvoering, probeerde hij een vrede te bewerkstelligen via onderhandelingen. De vrede die uiteindelijk tot stand kwam werd echter verbroken door de exarch Romanus.¹⁰¹ Rond 595 legde Ariulf vervolgens contact met de paus om kenbaar te maken dat hij bereid was om zich aan te sluiten bij het imperium. Hoogstwaarschijnlijk heeft deze kantwisseling te maken met de aanwezigheid van koning Agilulf, die in 593-594 zijn campagne tegen Rome in gang zette. De koning was op dit moment niet slechts een persoon die kilometers van Spoleto was verwijderd en zijn aanwezigheid bedreigde de positie van de hertog. Uiteindelijk veranderde Ariulf echter van gedachten en in 598, toen paus Gregorius I en koning Agilulf onderhandelden over vrede, koos de hertog van Spoleto voor de koning. Ariulf, net als Arichis, de hertog van Benevento, weigerde echter het verdrag dat was opgesteld door de paus en de koning te tekenen en eiste een eigen verdrag met persoonlijke garanties.¹⁰²

Rothari, de andere grote koninklijke hervormer, lijkt er ook niet in geslaagd te zijn om Benevento en Spoleto te onderwerpen aan de monarchie. Over de relatie tussen de koning en de hertog van Spoleto is niet veel bekend. Hoewel ook weinig bekend is over de relatie tussen Rothari en

⁹⁸ Hodgkin, *Italy and her invaders*, 74-93.

⁹⁹ Ferdinand Hirsch, *Das Herzogthum Benevent bis zum Untergange des langobardischen Reiches: ein Beitrag zur Geschichte Unteritaliens im Mittelalter* (Oxford, 1871), 18.

¹⁰⁰ Hodgkin, *Italy and her invaders*, 75.

¹⁰¹ *Ibidem*, 92.

¹⁰² Fabbro, 'Society and Warfare', 133-135.

Rodoald, de hertog van Benevento destijds, kan men met meer zekerheid zeggen dat het edict van Rothari weinig invloed heeft gehad op de onafhankelijkheid van Benevento.¹⁰³ Zoals eerder vermeld, stond in dit edict dat de koning een monopolie had op het slaan van munten. Benevento was echter het enige hertogdom dat zijn eigen munten sloeg. Wanneer dit proces precies begon is onzeker, maar in ieder geval onder het regime van Gisulf (689-702) werden in Benevento munten geproduceerd met een eigen karakter.¹⁰⁴

Onder het koningschap van Liutprand waren beide hertogdommen nog steeds autonome gebieden. Liutprand probeerde net als zijn voorgangers een Longobardische eenwording van Italië te realiseren. Om deze droom te realiseren moesten Benevento en Spoleto aan het koningschap onderworpen worden.

LONGOBARDISCH GELOOF

Wanneer het aankomt op religie onderscheidde de Longobarden zich duidelijk van andere Germaanse volkeren. De Longobarden staan bekend om geweld tegen geestelijken en het vernietigen van katholieke architectuur. Waar de Bourgondiërs, Vandalen en waarschijnlijk de Franken in de zesde eeuw het Arianisme inruilden voor het katholieke geloof, bleef het bij de Longobarden tot in de derde kwart van de zevende eeuw bestaan.¹⁰⁵

Veel discussie bestaat over de religieuze geaardheid van de Longobardische koningen.¹⁰⁶ Albion en Authari leken het arianisme aan te hangen. Over Agilulf kan geen concrete uitspraak worden gedaan, maar zijn vrouw en zoon, Theodelinda en Adaloald, waren zeker katholiek. De volgende twee koningen, Arioald en Rothari, waren daarentegen weer ariiaan. Met het koningschap van Aripert I eindigde de afwisseling tussen arianisme en catholicisme, hoewel sommigen Gromoald als laatste ariiaanse koning zien, en bleven alle Longobardische koningen het katholieke geloof aanhangen.¹⁰⁷ De lange ariiaanse traditie binnen het Longobardische koninkrijk en de korte introducties van het catholicisme kan door het volgende principe worden verklaard: voor de Longobardische heersers representeerde het catholicisme of arianisme economische en politieke opties.¹⁰⁸ Toen de Longobarden bijvoorbeeld in oorlog waren met de ariiaanse Gepiden, zocht koning Audoin (r. 539-565) steun bij de Byzantijnen en claimde hij katholiek te zijn. Tientallen jaren later waren de omstandigheden veranderd. Zo promoveerde de Longobardische koning Authari het arianisme door de

¹⁰³ Hirsch, *Das Herzogthum Benevent*, 20.

¹⁰⁴ Harrison, *The early state and the towns*, 138.

¹⁰⁵ Thomas Brown, 'Lombard religious policy in the sixth and seventh centuries: The Roman dimension', in: Giorgio Ausenda, Paolo Delogu, en Chris Wickham (red.), *The Langobards before the Frankish conquest* (Woodbridge, 2009), 289-308, alhier: 289.

¹⁰⁶ Voor een goed overzicht van de verschillende visies over het Arianisme in het Longobardische Rijk zie: Piero Majocchi, 'Arianism and the Lombards: the ghost of Arianism', in: Guido M Berndt en Roland Steinacher (red.), *Arianism: Roman heresy and Barbarian creed* (Oxford, 2016), 231-238.

¹⁰⁷ Collins, *Early Medieval Europe*, 213-214.

¹⁰⁸ Voor een politiek seculiere visie zie: Wickham, *Early medieval Italy*, 36.

Longobarden te verbieden om hun kinderen te dopen naar aanleiding van een alliantie met ariane geestelijken.¹⁰⁹

In de periode 553-698 was Italië verscheurd door een religieus conflict. Het noordelijke gedeelte van Italië, gerepresenteerd door de bisdommen in Aquileia en Milaan, protesteerde hevig tegen Justinianus' afwijzing van de *Drie Hoofdstukken* in 544. In eerste instantie bestond de oppositie uit alle westerse katholieke leiders, inclusief paus Vigilius, maar na het tweede decreet tijdens de concilie van Constantinopel in 553 werd de paus gedwongen om de *Drie Hoofdstukken*, de nestoriaanse werken van Theodoretus van Cyrus, de theoloog Theodorus van Mopsuestia en de brief van Ibas van Edessa aan Mari de Perzië, te veroordelen. De daaropvolgende pausen, Pelagius I, Pelagius II en Gregorius I, stonden hier echter steeds positiever tegenover. In het noorden van Italië ging men echter minder gemakkelijk overstap en in combinatie met andere grieven, met name over belastingheffing, ontstonden anti-imperialistische gevoelens. Toen de Longobarden Italië binnenvielen droegen deze gevoelens bij aan de snelle verovering. Noord-Italië was van cruciaal belang in de ontwikkeling van het Longobardisch koninkschap. Doordat Gregorius een harde aanpak van de schismatici promoveerde, werd samenwerking voor de Noord-Italiaanse bisschoppen met de Longobarden alsmaar aantrekkelijker. Om deze reden is het ook aannemelijk om te suggereren dat de monarchie het schisma promoveerde. Toen de patriarch van Aquileia rond 606 overliep naar de orthodoxe zijde, stimuleerde koning Agilulf de oprichting van een rivaliserende patriarchaat.¹¹⁰ De religieuze steun die de Longobarden verkregen van de Noord-Italiaanse geestelijken moet gezien worden als een belangrijk onderdeel van de groei van de Longobardische monarchie en verklaart daarom ook waarom het zo lang heeft geduurd totdat de Longobarden uiteindelijk katholiek werden.

Dat de Longobarden deze stap uiteindelijk toch maakten heeft alles te maken met het feit dat het koninkrijk het schiereiland deelde met een buurman die in eerste instantie net zo sterk was. In de zevende eeuw, zoals reeds besproken, was het koninkrijk stevig gevestigd. Het is daarom ook niet wonderbaarlijk dat de Longobarden het katholicisme in de loop van de zevende eeuw steeds meer accepteerden. De Longobarden wisten zichzelf staande te houden door deals te maken met lokale gemeenschappen en kerkelijke elites. In de zevende eeuw werd een belangrijke stap gezet in de acceptatie van de Longobardische aanwezigheid in Italië die werd bekroond door een vredesverdrag met Byzantium in circa 689. Doordat er een einde kwam aan de *Drie Hoofdstukken* controverse, was er ook tot op zekere hoogte een verzoening met de paus. Enig wantrouwen ten opzichte van de Longobarden onder de pausen bleef echter bestaan. Dit wantrouwen groeide des te meer onder het koninkschap van Liutprand door de territoriale aanspraken van de koning.¹¹¹ In de periode 722-731 speelden religieuze twisten opnieuw een belangrijke rol. Net als de hierboven beschreven koningen,

¹⁰⁹ Walter Pohl, 'Deliberate ambiguity: the Lombards and Christianity', in: Ian N. Wood en Guyda Armstrong (red.), *Christianizing peoples and converting individuals* (Turnhout, 2000), 47-58, alhier: 54-55.

¹¹⁰ Brown, 'Lombard religious policy', 295-296.

¹¹¹ Ibidem, 298.

koos Liutprand strategisch en wist hij op deze manier zijn gebied uit te breiden en de monarchie te consolideren.

TERUG NAAR DE PERIODE 722-731

De koninklijke droom van één Longobardisch koninkrijk in Italië, de problematiek rondom de autonome hertogdommen Benevento en Spoleto en de strategische religieuze, maar ook politieke keuzes van de Longobardische koningen zijn terug te zien in de periode 722-731 bij de Longobardische koning Liutprand. Hallenbeck beargumenteert dat Liutprand een positieve relatie met paus Gregorius II probeerde te bewerkstelligen en het hertogdom Rome met rust wilde laten.¹¹² Tot op zekere hoogte heeft hij gelijk, maar voor Liutprand was dit slechts een beslissing die op dat moment het beste bij zijn doeleinde paste.

In 722 of 723 voerde Leo III zijn belastinghervorming door en in 726 of 727 het iconoclasme. Op dat moment ontstond voor Liutprand een kans. Toen de rebellie in Italië zijn hoogtepunt bereikte, voelde de koning dat een ongewone situatie was ontstaan waarin hij de belangen van de monarchie kon bevorderen.¹¹³ Al eerder tijdens zijn koningschap was een situatie ontstaan waarin mogelijk iets te halen was, maar hier werd uiteindelijk een stokje voor gestoken. Toen de Arabieren in 717-718 voor de poorten van Constantinopel stonden, viel Liutprand rond het jaar 717 het exarchaat Ravenna aan en veroverde de havenstad Classe. Tegelijkertijd veroverden Faraold, de hertog van Spoleto, Narni en Romuald, hertog van Benevento, Cumae. Hoogstwaarschijnlijk was dit geen gezamenlijke georganiseerde aanval, aangezien Benevento en Spoleto autonome hertogdommen waren. Het was een opportunistische beweging, want iedereen kon zien dat Byzantium op dat moment kwetsbaar was. Nadat de Arabieren echter waren verslagen en Leo III zijn aandacht weer kon richten op Rome, stuurde hij Paulus, de nieuwe exarch, naar Italië, waarna de Longobardische koning Classe weer aan het imperium overdroeg.¹¹⁴ Waarom Liutprand vrij gemakkelijk toegaf aan Paulus is lastig te verklaren. Wellicht wilde hij de intenties en macht van Leo III eerst aftasten of de traditioneel onafhankelijke hertogdommen Spoleto en Benevento controleren. Wat in ieder geval wel duidelijk is, is dat Liutprand in de voetsporen trad van zijn voorgangers. Net als Agilulf en Rothari, had Liutprand een scherp oog voor potentiële mogelijkheden. Wanneer andere mogendheden in Italië geoccupeerd waren met andere zaken, probeerden de Longobardische koningen te profiteren.

Op het moment dat de spanningen tussen het imperium en Rome toenamen, zag Liutprand opnieuw een kans. Hij riep zichzelf uit tot beschermer van de paus en wist zo zijn gebied uit te breiden. Liutprands veroveringen stonden in het teken van Longobardische eenwording. Zo veroverde hij Osimo, dat dicht bij Spoleto lag, waarschijnlijk om het autonome hertogdom te controleren.¹¹⁵

¹¹² Hallenbeck, *Pavia and Rome*, 21-29.

¹¹³ Ibidem, 22-23.

¹¹⁴ Noble, *The Republic of St. Peter*, 24-25.

¹¹⁵ Hallenbeck, *Pavia and Rome*, 24.

Rustig breidde Liutprand zijn koninkrijk uit en de Longobardische droom van eenwording, die hij deelde met de eerdere Longobardische koningen, kwam steeds dichterbij. Terwijl het Longobardische koninkrijk zich uitbreidde, bleef een reactie van paus Gregorius II uit. Liutprand riep zichzelf uit tot de beschermer van het geloof en hij en de paus waren “verenigd als broeders”.¹¹⁶ Liutprand wordt over het algemeen gezien als een overtuigd katholiek. Hij noemde zichzelf ook de christelijke en katholieke koning van de buitengewoon gelukkige katholieke bevolking van de Longobarden.¹¹⁷ Misschien was Liutprand daadwerkelijk een verdediger van het geloof en was hij tegen het iconoclasmе, maar hoogstwaarschijnlijk probeerde hij te profiteren van de situatie in Italië. Men moet niet vergeten dat religie voor Longobardische koningen een politieke en economische keuze was, iets wat in het verleden succesvol had uitgepakt. Nu opnieuw sprake was van religieuze spanningen door de intrede van het iconoclasmе, wist Liutprand, net zoals de Longobardische koningen tijdens de *Drie Hoofdstukken* controverse, te profiteren van de situatie. Hij riep zichzelf uit tot beschermer van de paus en onder deze vlag vergrootte hij zijn koninkrijk.

Ongestoord kon Liutprand zijn rijk uitbreiden ten koste van Byzantium. Totdat hij in 727 Sutri binnenviel en Gregorius ingreep. Op aandringen van Gregorius, die Liutprand vele geschenken aanbood, werd het gebied na 140 dagen uiteindelijk overgedragen aan de paus.¹¹⁸ Waarom Liutprand Sutri veroverde is onduidelijk. Het was geen onderdeel van het koninklijk offensief tegen Spoleto, aangezien Sutri niet op een strategische positie lag. Ondanks dat Sutri uiteindelijk eigendom werd van de paus, en niet werd teruggegeven aan het imperium, lijkt het onwaarschijnlijk dat Gregorius een aandeel had in de verovering.¹¹⁹ Allereerst zou Gregorius niet zo nadrukkelijk in opstand komen tegen het imperium, maar bovendien verliep de onderhandeling tussen Gregorius en Liutprand zeer moeizaam. Liutprand keek hoe ver hij kon gaan. Tot dusver liep de koning tegen weinig tegenstand aan, maar nadat hij Sutri veroverde, realiseerde hij dat een grens was bereikt. Voordat Liutprand kon denken aan een verovering van Italië, diende hij eerst zijn eigen koninkrijk op orde te krijgen. Spoleto en Benevento waren nog steeds autonome gebieden. Om het beeld van pauselijke vriend en beschermer in stand te houden, was hij bereid om zwaarbevochten overwonnen gebieden te vergeven.¹²⁰

Dat Liutprand een pragmatische strateeg was blijkt ook uit de alliantie met de exarch Eutychius in 728. Eutychius was hoogstwaarschijnlijk op de hoogte van het koninklijk verlangen om één Longobardisch koninkrijk in Italië te stichten en deed een voorstel dat Liutprand niet kon weigeren. Gregorius had recentelijk, maar niet voor de eerste keer, een alliantie gesloten met

¹¹⁶ *The lives of the eighth-century popes*, 13.

¹¹⁷ Dick Harrison, 'Political rhetoric and political ideology in Lombard Italy', in: Walter Pohl en Helmut Reimitz (red.), *Strategies of distinction: the construction of ethnic communities, 300-800* (Leiden, 1998), 241-254.

¹¹⁸ Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, 182.

¹¹⁹ Hallenbeck, *Pavia and Rome*, 24.

¹²⁰ Hodgkin, *Italy and her invaders*, 457.

Benevento en Spoleto, iets wat wellicht een rol heeft gespeeld in de keuze van Liutprand om een alliantie met de exarch aan te gaan.¹²¹ De koninklijke droom was echter de sleutelfactor en deze mogelijkheid kon Liutprand simpelweg niet laten liggen. Kort nadat het pact was gesloten wist Liutprand, met de hulp van Eutychius, Benevento en Spoleto aan de monarchie te onderwerpen. De monarchie had na een eeuwenlange strijd de autonome hertogdommen overwonnen.

Het hoofddoel van Liutprand vanaf dit moment was dan ook het stabiliseren en in stand houden van zijn nieuwe koninkrijk. De bespreking in Campus Neronis moet dan ook in dit daglicht aanschouwd worden. Voor Liutprand was het belangrijk dat Gregorius het nieuw gestichte koninkrijk erkende, aangezien de paus de neiging had om bondgenootschappen te vormen met Benevento en Spoleto, iets dat zijn koninklijk gezag ondermijnde en in gevaar bracht. Liutprand besloot vrede te sluiten met de paus en probeerde de rust in Italië te herstellen door ook Gregorius en Eutychius met elkaar te verzoenen. Wanneer de rust in Italië was wedergekeerd, had het koninkrijk van Italië een kans om zichzelf te ontwikkelen. De vraag is echter of Liutprand daadwerkelijk een vrede met Rome voor ogen had of slechts eerst zijn koninkrijk wilde stabiliseren voordat hij geheel Italië veroverde. De onafhankelijkheid van de paus zou altijd een zwakte zijn voor de stabiliteit van het koninkrijk. Benevento en Spoleto hadden een traditie van autonoom handelen en sloten op eigen initiatief meerdere malen verdragen met de paus. Dit gebeurde niet alleen in de achtste eeuw, maar ook al in de zesde eeuw. Voor nu was dit het beste voor Liutprand, maar of hij Italië wilde delen met de paus valt te betwijfelen.

Liutprand lijkt de onrustige periode 722-731 te hebben gebruikt om zijn koninkrijk uit te breiden en te centraliseren. Zijn verklaring tot beschermer van de paus en later zijn alliantie met Eutychius moet dan ook gezien worden als een pragmatische weloverwogen keuze. In eerste instantie was het doel van Liutprand om Spoleto en Benevento te onderwerpen aan zijn macht, maar de aanwezigheid van de paus zou voor zijn koninkrijk altijd een gevaar vormen. Aangezien zijn uitroeping tot beschermer van de paus voornamelijk een tactische keuze was, valt zijn loyaliteit aan Gregorius sterk te betwijfelen.

CONCLUSIE

De periode 722-731 was voor paus Gregorius II en koning Liutprand een onrustige tijd. De paus worstelde met zijn wereldlijke en geestelijke taken. Aan de ene kant was het pausdom in de loop van de zesde en zevende eeuw sterk verbonden geraakt met het Westen, maar aan de andere kant was hij aan het Oosten verbonden in het Nieuwe Israël. Hij probeerde de belangen van Italië te behartigen en tegelijkertijd trouw te blijven aan Byzantium. Waar besluiten van Gregorius II in eerste instantie lastig te begrijpen zijn, worden ze duidelijk wanneer men op de hoogte is van de strijd tussen de pauselijke

¹²¹ Hallenbeck, *Pavia and Rome*, 21-29.

ideologie en zijn wereldlijke taken. Toen keizer Leo III de belastinghervorming invoerde, nam Gregorius II het besluit om voor de belangen van Italië en het pausdom op te komen. Al vanaf de zevende eeuw bestond er onvrede bij de bevolking over het Byzantijns belastingbeleid. Bovendien betekende deze hervorming dat Gregorius, de grootste grondbezitter van Italië, aanzienlijk meer moest afdragen aan het imperium. De inkomsten die de paus echter genereerde uit de patrimonialia, werd als een kapitaalverzekering voor de armen beschouwd en gebruikt om de seculiere verantwoordelijkheden van de paus te bekostigen. Het bezwaar van Gregorius tegen de belastinghervorming was dus niet politiek maar economisch gegrond. Hij wilde niet zozeer in opstand komen tegen Byzantium, maar de belangen van de Kerk en Italië beschermen. Ook nadat keizer Leo het iconoclasme invoerde, probeerde Gregorius het verbond met het imperium in stand te houden. Het was niet de eerste keer dat een keizer zich bemoeide met geloofszaken en het was ook niet de eerste keer dat een paus probeerde de keizer op het juiste pad te houden. Nu we ook het Longobardisch perspectief in ogenschouw nemen, wordt bovendien duidelijk dat Gregorius wel degelijk wat te vrezen had van de Longobarden en dat het in stand houden van het Nieuwe Israël dus des te belangrijker werd. Gregorius bleef loyaal aan Byzantium omdat hij vasthield aan de pauselijke ideologie van het Nieuwe Israël die door God was gecreëerd én om de belangen van Italië en het pausdom te beschermen.

Voor Liutprand schiep de periode 722-731 een mogelijkheid om zijn koninkrijk uit te breiden en te verstevigen. Doordat hij zich portretteerde als beschermer van de paus kon hij vele gebieden veroveren. De veroveringen van Liutprand staan in deze periode in het teken van het centraliseren van het Longobardische koninkrijk. De koning probeerde de autonome hertogdommen Benevento en Spoleto aan zijn macht te onderwerpen om zo één Longobardisch koninkrijk in Italië te creëren. Liutprands alliantie met de paus was dus voornamelijk een tactische weloverwogen keuze. Zodra een andere partij zich aanbood, die het doel van Liutprand beter kon realiseren, ging hij hier ook op in. Met de hulp van de exarch Eutychius, veroverde Liutprand uiteindelijk Benevento en Spoleto, waardoor de Longobardische eenwording was gerealiseerd. Voordat Liutprand kon denken aan de verovering van Italië, diende hij echter eerst zijn koninkrijk te stabiliseren. Hij bracht Gregorius en Eutychius tot elkaar waardoor er een periode van relatieve rust en vrede ontstond. Rome zou voor het koninkrijk van Liutprand echter altijd een bedreiging blijven vormen. Meerdere malen had Rome een alliantie gesmeed met Spoleto en Benevento en hierdoor het koninklijk gezag ondermijnd. De alliantie met de paus en later Eutychius was voor Liutprand een tactische keuze die in deze periode zijn doelstellingen het beste tegemoet kwam.

Het samenbrengen van beide perspectieven laat zien dat Gregorius II niet alleen trouw probeerde te blijven aan de ideologie van het Nieuwe Israël, maar zich ook probeerde te beschermen tegen de Longobarden. Liutprand probeerde namelijk een stabiel en verenigd Longobardisch koninkrijk te creëren en de paus vormde hierin een obstakel. Na 731 leek de rust en vrede te zijn hersteld in Italië, maar dit was slechts voor een korte periode. Het Longobardische koninkrijk werd

uiteindelijk verslagen door de Franken in 774, de Byzantijnse machtsgreep in Italië kwam ten einde en er werd een nieuwe invulling gegeven aan de pauselijke ideologie tijdens het pontificaat van Stefanus II. Ook voor de periode na 731 is het vervolgens belangrijk om verschillende perspectieven naast elkaar te leggen.

BIBLIOGRAFIE

GEDRUKTE BRONNEN

- Eusebius, *Life of Constantine*, vert. Averil Cameron en Stuart G. Hall (Oxford, 1999).
- Gregorius I, *brief aan John (no. 1.30, February 591)*, In: *The Letters of Gregory the Great*, trans. John R.C. Martyn (Toronto: 2004), 150.
- The lives of the eighth-century popes (Liber Pontificalis)*, vert. Raymond Davis (Liverpool, 2007).
- Theophanes, *The chronicle of Theophanes: anni mundi 6095-6305 (A.D. 602-813)*, vert. Harry Turtledove (Pennsylvania, 1982).
- The Lombard laws*, vert. Katherine Fischer Drew, Inl. Edward Peters (Pennsylvania, 1985).
- Paulus Diaconus, *De geschiedenis van de Langobarden*, vert. Ted Meijer en Fik Meijer (Amsterdam, 1999).

LITERATUUR

- Brown, Thomas, 'Lombard religious policy in the sixth and seventh centuries: the Roman dimension', in: Giorgio Ausenda, Paolo Delogu, en Chris Wickham (red.), *The Langobards before the Frankish conquest* (Woodbridge, 2009), 289-308.
- Christie, Neil, *The Lombards: the ancient Longobards* (Oxford, 1999).
- Collins, Roger, *Early Medieval Europe, 300-1000* (New York, 2010).
- Delogu, Paolo, 'Kingship and the shaping of the Lombard body politic', in: Giorgio Ausenda, Paolo Delogu, en Chris Wickham (red.), *The Langobards before the Frankish conquest* (Woodbridge, 2009), 251-288.
- Ekonomou, Andrew J., *Byzantine Rome and the Greek popes: eastern influences on Rome and the papacy from Gregory the Great to Zacharias, A.D. 590-752, Parts 590-752* (New York, 2007).
- Fabbro, Eduardo, 'Society and warfare in Lombard Italy, c. 568-652' (onuitgegeven dissertatie, University of Toronto, 2015).
- Garrison, Mary, 'The Franks as the New Israel? Education for an identity from Pippin to Charlemagne', in: Yitzhak Hen en Matthew Innes (red.), *The use of the past in the Early Middle Ages* (Cambridge, 2000), 114-161.
- Goffart, Walter, *The narrators of Barbarian history (A.D. 550-800)* (New Jersey, 1988).
- Grant, Robert, *Augustus to Constantine: the rise and triumph of Christianity in the Roman world* (New York, 2004).

- Hallenbeck, Jan T., *Pavia and Rome: the Lombard monarchy and the papacy in the eighth century* (Philadelphia, 1982).
- Harrison, Dick, 'Political rhetoric and political ideology in Lombard Italy', in: Walter Pohl en Helmut Reimitz (red.), *Strategies of distinction: the construction of ethnic communities, 300-800* (Leiden, 1998), 241-254.
- , *The early state and the towns: forms of integration in Lombard Italy ad 568-774* (Lund, 1993).
- Hartmann, Ludo Moritz, 'Italy under the Lombards', in: Henry Gwatkin en James Whitney (red.), *Cambridge Medieval History Volume 2* (New York, 1913), 194-221.
- Hirsch, Ferdinand, *Das Herzogthum Benevent bis zum Untergange des langobardischen Reiches: ein Beitrag zur Geschichte Unteritaliens im Mittelalter* (Oxford, 1871).
- Hodgkin, Thomas, *Italy and her invaders volume VI: the Lombard Kingdom, 600-744* (Oxford, 1895).
- Johnston, George, 'The church and Israel: continuity and discontinuity in the New Testament doctrine of the church', *The Journal of Religion* 34:1 (1954), 26-36.
- Krautheimer, Richard, *Rome, profile of a city, 312-1308* (Princeton, 1980).
- La Rocca, Christina en Stefano Gasparri, 'Forging an early medieval royal couple: Agilulf, Theodelinda and the 'Lombard treasure'', in: Walter Pohl en Mathias Mehofer (red.), *Archeology of Identity – Archäologie der Identität* (Wenen, 2010), 269-287.
- Llewellyn, Peter, *Rome in the Dark Ages* (Londen, 1996).
- , 'The popes and the consitution in the eighth century', *The English Historical Review* 101:398 (1986), 42-67.
- Majocchi, Piero, 'Arrianorum abolevit heresem: the Lombards and the ghost of Arianism', in: Guido M Berndt en Roland Steinacher (red.), *Arianism: Roman heresy and Barbarian creed* (Oxford, 2016), 231-238.
- Markus, Robert Austin, *Gregory the Great and his world* (Cambridge, 1997).
- Miller, David Harry, 'The Roman revolution of the eighth century: a study of the ideological background of the papal separation from Byzantium and alliance with the Franks', *Mediaeval Studies* 36 (1974), 79-133.
- Milton, Anastos, 'Leo III's edict against the images in the year 726-27 and Italo-Byzantine relations between 726 and 730', *Byzantinische Forschungen* 3 (1968), 5-41.

- Noble, Thomas F. X., 'A new look at the "Liber Pontificalis"', *Archivum Historiae Pontificiae* 23 (1985), 347-358.
- , *Images, Iconoclasm, and the Carolingians* (Philadelphia, 2009).
- , *The Republic of St. Peter: the birth of the Papal State, 680-825* (Philadelphia, 1984).
- Odahl, Charles, 'God and Constantine: divine sanction for imperial rule in the first christian emperor's early letters and art', *The Catholic Historical Review* 81:3 (1995), 327-352.
- Pohl, Walter, 'Deliberate ambiguity: the Lombards and Christianity', in: Ian N. Wood en Guyda Armstrong (red.), *Christianizing peoples and converting individuals* (Turnhout, 2000), 47-58.
- Richards, Jeffrey, *The popes and the papacy in the Early Middle Ages: 476-752* (Londen, 1979).
- Spearing, Edward, *The patrimony of the Roman church in the time of Gregory the Great* (Cambridge, 1918).
- Tabacco, Giovanni, *The struggle for power in Medieval Italy: structures of political rule* (Cambridge, 1989).
- Ullmann, Walter, *A short history of the papacy in the Middle Ages* (New York, 2004).
- , 'Leo I and the theme of papal primacy', *Journal of Theological Studies* 11:1 (1960), 25-51.
- Wickham, Chris, *Early medieval Italy: central power and local society, 400-1000* (Londen, 1981).